

MUNTEN VAN HET GROOTHERTOGDOM LUXEMBURG, VANAF HET CONGRES VAN WENEN IN 1815 TOT EINDE 2001

Joris Frederickx

WOORD VOORAF

Waarom juist de Luxemburgse munten die vanaf het Congres van Wenen in 1815 tot 31 december 2001 zijn geslagen? Ik veronderstel dat ik een antwoord zal geven, dat anderen ook al zo vaak met de nodige veranderingen hebben geformuleerd: “Jaren geleden kwam ik toevallig in het bezit van enkele Luxemburgse munten uit de regeerperiode van respectievelijk Willem III en van groothertogin Charlotte”. In mijn geval betekent dit nu bijna 35 jaar geleden. En daar ik mij voor het gebruikte muntmetaal, de symboliek van de afgebeelde planten, de heraldiek op deze geldstukken, en zoveel meer ben gaan interesseren, is deze interesse stilaan uitgegroeid tot wat dit artikel uiteindelijk is geworden.



De invoering van de euro in het begin van 2002 betekende het einde van de Luxemburgse frank, bijgevolg ook het einde van een mooi afgeronde periode. Over de Luxemburgse eurostukken zal ik het dan niet hebben. Evenmin waag ik mij aan een studie over de jaarsets van het groothertogdom (de series *fleur de coin* van het IML, Institut Monétaire Luxembourgeois) en ook niet over de proefslagen en ontwerpen van de behandelde periode. Voor een gedetailleerde beschrijving van deze monetaire voorwerpen verwijs ik naar de Prifix Monnaies van Romain Probst (1), een catalogoog die me net als de informatie die ik via de heer René Link, Head of Cash Department van de Banque Centrale du Luxembourg verkreeg, heel wat nuttige inlichtingen heeft bezorgd.

Ik ben er mij van bewust dat deze Luxemburgse munten niet direct tot de interesse-sfeer van de gemiddelde verzamelaar behoren. Op muntenbeurzen en tijdens activiteiten van een numismatische kring blijkt de vraag naar, de zoektocht naar deze besproken munten absoluut niet zo groot. Zeker daarom noem ik deze studie ‘mijn persoonlijke benadering, mijn persoonlijke studie’. Soms een beetje vanuit een Belgische hoek vergeleken, dan weer vanuit een Vlaamse. En wie weet of ik toch enkelen voor dit verzamelgebied kan warm maken.

HET HISTORISCH KADER

Na het napoleontische avontuur werd Luxemburg op het Congres van Wenen in 1815 tot groothertogdom verheven. Dit gebied had zelf niet veel moeten doen om tot die status te komen. De eerste groothertog werd Willem I, Koning der Nederlanden. Er kwam bijgevolg een personele unie tot stand. Vóór het evenwel zover was en een nieuw evenwicht tot stand kwam, werd er nog heel wat aan de politieke verhoudingen in die periode gesleuteld.

Tijdens de Conferentie van Londen in 1831 werd door het Verdrag der XXIV Artikelen immers gestipuleerd hoe de verdeling van het grondgebied tussen België, Nederland, Limburg én Luxemburg diende te gebeuren. Pas op 14 maart 1838 liet Willem I weten dat hij dit verdrag wilde ondertekenen. Concreet betekende dit – en dit onder luid protest van het jonge België – dat o.m. Luxemburg definitief aan ‘de Hollanders’ moest worden afgestaan.

Wijzigende machtsverhoudingen en buitenlandse invloeden bleven nog een hele tijd spelen: de Duitse Bond, in 1842 de Zollverein onder de leiding van Pruisen, Pruisische troepen in Luxemburg-Stad, ... Zo werd in 1839 het westelijk deel van Luxemburg aan België afgestaan. Deze helft vormt de huidige Belgische provincie Luxemburg.

Met groothertog Willem II, Koning van Nederland, bleef het Huis Oranje-Nassau in Luxemburg aan de macht. Doordat diens zoon, Willem III geen mannelijke erfgenaam had, kwam er in 1890 logischerwijs een einde aan de personele unie en kon volgens het Nassause familieverdrag zijn dochter Wilhelmina de Luxemburgse kroon niet erven. Zo kwam het land in handen van hertog Adolf van Nassau en werd Oranje-Weilburg het regerende huis.

Omdat ook na Willem IV de mannelijke lijn niet kon worden doorgetrokken, werd in 1907 de opvolging in vrouwelijke lijn mogelijk gemaakt. Bijgevolg bleef met Maria-Adelheid en na haar met Charlotte, beiden dochters van Willem IV, Oranje-Weilburg nog tot in 1964 de heersende dynastie.

De beide wereldoorlogen betekenden telkens dat het groothertogdom met het Duitse Rijk kreeg af te rekenen. Uit het avontuur van de eerste grote wereldbrand, toen Luxemburg door de Duitsers werd bezet, kwam Maria-Adelheid niet ongeschonden uit de afloop, zodat ze zich als staatshoofd vrij snel door haar zus Charlotte liet vervangen. Tijdens Wereldoorlog II werd het land bij het Duitse Reich ingelijfd, met uiteraard gevolgen voor de geldcirculatie.

In 1919 huwde groothertogin Charlotte met prins Felix van Bourbon-Parma. Nogal logisch dat haar zoon Jan het Huis Capet-Bourbon-Parma aan de macht bracht.

Dit heeft niet belet dat sinds 1987 Nassau de officiële naam van de Luxemburgse dynastie is geworden. En dat is zo tot op de dag van vandaag met groothertog Hendrik.

De Luxemburgse muntheren

(op de munten met hun Franse naam vermeld)

- Willem III	→	(Guillaume III)	1849-1890
- Adolf	→	(Adolphe)	1890-1905
- Willem IV	→	(Guillaume IV)	1905-1912
- Maria-Adelheid	→	(Marie-Adélaïde)	1912-1919
- Charlotte			1919-1964
- Jan	→	(Jean)	1964-2000
- Hendrik	→	(Henri)	2000-

DE LUXEBURGSE FRANK, DE BELGISCH-LUXEBURGSE ECONOMISCHE UNIE (BLEU) EN DE DEUTSCHE REICHSMARK

Nu gebruiken we in bijna het ganze EU-gebied de euro als munteenheid. Maar, vóór het zover is gekomen, was in Luxemburg de frank (de franc, de frang) de rekeneenheid. Die is er niet zonder slag en stoot gekomen, want een echt zelfstandige monetaire politiek heeft onze kleinste oosterbuur nooit kunnen voeren.

Niet verwonderlijk dat nog lang na het Congres van Wenen de gulden de officiële rekeneenheid is gebleven. Wel tot 1848. Pas daarna is de frank ten tonele verschenen en dit in omstandigheden dat Frans en Duits geld nog volop circuleerden. Wanneer in 1922 de BLEU in het leven werd geroepen, werd ook een gemeenschappelijke muntstandaard ingevoerd: 1 Luxemburgse frank = 1 BEF.

In de praktijk werden in het groothertogdom, naast het Luxemburgse geld, ook Belgische biljetten en munten een wettig betaalmiddel.



Een haar in de boter was de devaluatie van de Belgische frank in 1935: niet naar de zin van de Luxemburgers. Na een monetaire overeenkomst met België ontstond er een gewijzigde pariteit: 1 Luxemburgse frank = 1,25 BEF.

Zoals in het woord vooraf al gealludeerd, werd tijdens de Duitse annexatie tussen 1940 en 1945 – met een onderbreking van drie maanden voorafgaand aan het Ardenenoffensief – de Luxemburgse frank aan het geldverkeer onttrokken en door de Duitse Reichsmark vervangen.

Na de bevrijding in 1945 keerden de twee buurlanden terug naar de pariteit van vóór 1935. Maar van ganser harte is dit toen niet geweest, omdat de Luxemburgers zich hierdoor in hun emissierecht steeds erg beperkt hebben gevoeld.

LUXEMBURGSE MUNTEN ONDER DE LOEP

Numismatiek: munt- en penningkunde. Het is alleszins vanzelfsprekend dat we niet alleen oog hebben voor de nominale waarden die op muntstukken worden vermeld. Interessanter wordt het wanneer we de omschriften onder de loep nemen en nog interessanter wanneer we ons verdiepen in de heraldiek, de monogrammen, het taalgebruik, de dynastieke en monarchale tekens, de allegorische voorstellingen, de symboliek van de afgebeelde planten, de munt- en muntmeestertekens en wat dies meer zij.

Allegorische voorstellingen

Allegorische voorstellingen op munten zijn al zo oud als de straat. Of beter verwoord al bijna zo oud als het bestaan van munten zelf. Zoveel landen, zoveel regimes, ... hebben in de loop van hun muntslag al zinnebeeldige voorstellingen op hun munten afgebeeld. Denken we maar aan de Phrygische muts, die als vrijheidsmuts op moderne Franse munten te zien is. Of de Nederlandse maagd op provinciale munten, die als allegorische figuur voor vrijheid en geloof staat.

Een ander voorbeeld is de uil verbonden met veel bijgeloof, maar ook het zinnebeeld van wijsheid, als attribuut van Athene. Reeds in de oudheid waren 'de uilen van Athene' een begrip.

1. Puddleur / de staalarbeider



Maar nu terzake, de allegorische voorstellingen op de besproken Luxemburgse munten. Die vinden we onder meer terug op de 2 en 1 frankstukken, alsook op de 50 centimes die tijdens de regeerperiode van groothertogin Charlotte zijn geslagen. Hierop prijkt de puddleur, de staalarbeider die het ruw ijzer in smeedijzer of staal verandert, door er, in een vlam- of puddeloven, koolstof aan te onttrekken. Uiteraard staat die als symbool voor de belangrijke hoogovenactiviteit in het groothertogdom Luxemburg, met als uitschieter de stad Esch-sur-Alzette in de zuidpunt van het groothertogdom.

2. De oogster



Landbouw, echt een primaire bezigheid die verdient om zinnebeeldig op munten te worden afgebeeld. En dat hebben niet alleen de Fransen gedaan door 'la semeuse – de zaaister' op munten af te beelden, ook de Luxemburgers. Kijk maar naar de oogster op de keerzijde van de kopernikkelen 1 franc uit 1939: de boerin die haar rijke oogst heeft binnengehaald. Landbouw, één van de hoekstenen van elke maatschappij en vandaar ook, net zoals in het groothertogdom, in de ganse numismatiek een thema.

Het vermelden waard is dat dezelfde ontwerper-graveur van de in deze rubriek vermelde muntstukken, Armand Bonnetain, in diezelfde periode ook op nikkel België 2 en 1 frankstukken en 50 centimes de allegorische voorstelling van de naar links knielende vrouw – België dat na de Eerste Wereldoorlog zijn wonden verzorgt – heeft ontworpen.

Onmiskienbaar heeft het voorstellen van planten op munten eveneens een allegorische betekenis. Toch wijden we daaraan een aparte rubriek.

Dynastieke en monarchale tekens

Machthebbers, van de meest wrede dictator tot de meest democratisch ingestelde president of vorst, hebben hun bewind, hun bewindsperiode vaak bijkomend willen beklemtonen of door derden zien beklemtonen. In de numismatiek gebeurde en gebeurt dit vaak door b.v. de afbeelding van de persoon in kwestie. Dat was reeds zo ongeveer rond 220 v.Chr. met de gouden octadrachme waarop Ptolemaeus III met een stralenkroon zich in Egypte liet vereeuwigen en dat is nog altijd zo in Groot-Brittannië, waar het hoofd van koningin Elizabeth II op de momenteel gangbare muntstukken is geslagen.

Vermits wij het in dit artikel over het groothertogdom Luxemburg hebben, een land met een parlementaire democratie, zullen wij ons op een aantal dynastieke en monarchale tekens focussen: vermelde titels, afgebeelde kronen, wapenschilden, monogrammen en beeltenissen van groothertogen en een groothertogin.

1. De eerste dynastieke en monarchale tekens

Hierover schrijft René Link in zijn studie over ‘Symboles monarchiques ou dynastiques sur nos signes monétaires’ (2): *“Les premiers signes dynastiques grand-ducaux sur pièces métalliques se trouvent, à partir de 1815 et jusqu’en 1890 sur les monnaies du Royaume des Pays-Bas sur lesquelles l’effigie des divers Souverains de l’époque (les Rois-Grand-Ducs Guillaume I, II et III) est accompagnée des lettres “G H v L”, signifiant “Groot Hertog van Luxemburg” (Grand-Duc de Luxembourg), titre que le monarque hollandais portait en vertu du Traité de Vienne de 1815.”*



10 gulden 1829, met aanduiding G.H.V.L.

2. Kronen

Er zijn twee soorten kronen: de hertogelijke en de groothertogelijke. Deze laatste wordt ook koninklijke kroon genoemd. Vergeet niet dat de rang van groothertog juist onder die van koning komt.

Over kronen schrijft René Link in zijn studie over ‘Symboles monarchiques ou dynastiques sur nos signes monétaires’ (2): *“... mais ne correspondent plus exactement à la définition des petites armoiries du Grand-Duché de Luxembourg contenue dans la loi du 23 juin 1972 sur les emblèmes nationaux (...): cette loi, en effet, prévoit une couronne grand-ducale (couronne à huit fleurons dont cinq visibles, alors que la couronne ducale ne possède que quatre fleurons dont trois visibles). Dans les textes descriptifs de nos monnaies, la couronne grand-ducale est d’ailleurs souvent appelée “couronne royale”: depuis 1806 en effet, les rangs de Grand-Duc et de Roi sont équivalents. La couronne grand-ducale (royale) est utilisée sur nos monnaies depuis les pièces de 1 F et de 2 F de 1924 chaque fois qu’il s’agissait de symboliser*

non pas l'État émetteur (représenté par l'écu surmonté par la couronne ducale) mais le Souverain, détenteur du droit régalien de battre monnaie."

2.1 De hertogelijke kroon



De hertogelijke kroon wordt telkens gebruikt, wanneer het wapenschild van het G.H. Luxemburg met een kroon wordt getopt, met uitzondering van het kopernikkelen 5 frankstuk van 1962, waar de groothertogelijke of de koninklijke kroon is gegraveerd. Diezelfde kroon siert ook het monogram CH van Charlotte op respectievelijk de 5 en de 10 centimes van 1924 en in 1939 de 1 frang.

2.2 De groothertogelijke kroon



De groothertogelijke kroon siert in de andere gevallen het monogram CH, alsook dit van groothertog Hendrik (de H van Henri). En wat nog meer is, bij nader toezien zijn zowel het wapenschild van Bourbon (20, 50 en 100 frank van 1946) als dat van Nassau-Luxemburg hiermee getopt (de 100 frankstukken van 1963 en 1964).

Wanneer de nominale waarden met een kroon worden getopt, ook vóór de hoger vermelde wet van kracht werd ^(a), is dit telkens de groothertogelijke.

3. Wapenschilden



Het vaakst is het wapen van het groothertogdom Luxemburg zelf afgebeeld. Nogal vanzelfsprekend.

De laatste keren dat dit gebeurde, was tijdens de regering van groothertog Jan op de aluminium 25 c^{mes} en op de gouden 20 francs.

wapen van Luxemburg

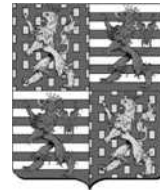
Op de zilveren geldstukken van 1946 (20, 50 en 100 frank) merken we op de voorzijde zowel het gekroonde wapen van Bourbon (links) als het met een geveerde helm getopte wapen van Jan de Blinde (rechts). Beide wapenschilden zijn op de betreffende munten schuin geplaatst.



*wapen van
Bourbon*



*wapen van
Jan de Blinde*



*wapen van
Nassau-Luxemburg*

Naar het gekroonde wapen van Nassau-Luxemburg verwezen we iets hoger al. Maar

^(a) La définition des petites armoiries du Grand-Duché de Luxembourg contenue dans la loi du 23 juin 1972 sur les emblèmes nationaux.

dat laten we René Link zelf weer doen.

“Si les armes du Grand-Duché sont très abondamment représentées sur nos pièces métalliques, les armoiries appartenant à la Famille régnante ne sont utilisées qu’à titre exceptionnel et uniquement sur monnaies de commémoration: armoiries des Bourbons et de Jean l’Aveugle sur la série de trois pièces en argent; armoiries de la Maison grand-ducale sur la pièce de 100 F de 1963; armoiries du Grand-Duc Jean sur la pièce de 100 F de 1964 émise à l’occasion de l’accession au trône.” (2)

4. De soeverein

Verwijzend naar het muntrecht van de soeverein schrijft René Link: *“L’effigie du Souverain est un autre symbole dynastique de nos signes monétaires. Il est normalement admis par la doctrine du droit constitutionnel que le droit du Souverain de battre monnaie signifie qu’il a le droit de battre les monnaies à son effigie. Il en résulte qu’il n’existe aucune monnaie grand-ducale qui porterait une effigie autre que celle du Souverain, avec cette (petite) exception des trois pièces émises en 1946 pour le 600^e anniversaire de la mort de Jean l’Aveugle qui portent l’effigie du Prince Jean de Luxembourg, qui fut, à ce moment-là, Grand-Duc Héritier.”* (2)

Werd elke groothertog of -hertogin afgebeeld? Niettegenstaande René Link de studie, waarvan hierboven een passage werd aangehaald, in 1991 schreef, gaat de inhoud ervan ook nog op voor groothertog Hendrik, weliswaar voor maar één zilveren 500 frank. Maar inderdaad, niet van elke Luxemburgse soeverein vinden we een beeltenis terug.

René Link hierover: *“Le Grand-Duc Adolphe, déjà souvent sujet de monnaies de son duché d’origine de Nassau entre 1839 et 1866, est le premier Souverain luxembourgeois représenté sur des monnaies grand-ducales (pièces de 10 cts de 1901) et à sa suite l’effigie de tous les Souverains luxembourgeois orne traditionnellement les pièces métalliques émises lors de leur règne, à l’exception de la Grande-Duchesse Marie-Adélaïde, dont le portrait n’existe que sur une série de trois pièces qui n’a jamais dépassé le stade de projet.”* (2)

5. Monogrammen



10 centimes 1924 1 franc 1939 1 F 1957 500 F 2000

Alleen van groothertogin Charlotte en van haar kleinzoon, Hendrik, zijn de steeds gekroonde monogrammen terug te vinden. Tijdens de regeerperiode van Charlotte stond haar monogram vaak in de plaats van haar beeldenaar.

6. Buitenbeentjes

Ook voor de munten die na 1991 – jaartal van het aangehaalde artikel – zijn geslagen, geldt wat René Link in zijn studie schreef over de zeldzame types die van geen enkel dynastiek en/of monarchaal teken zijn voorzien.

“Est-il possible, dans un tel environnement, qu’il existe des pièces de monnaie métallique sans symbole monarchique ou dynastique? Ces pièces sont extrêmement rares et parmi les presque 50 types différents de pièces que comporte la numismatique grand-ducale, 4 seulement présentent cette particularité: les 3 types de pièces de zinc de 1915-1916 ainsi que la pièce de 50 cts de 1930. Malheureusement, les arrêtés d’introduction des pièces de ces monnaies ne contiennent aucune description des pièces de sorte qu’il n’est pas possible de savoir quelle idée précise a présidé à leur création et surtout pourquoi elles s’écarterent de la configuration classique et traditionnelle de nos pièces de monnaie.” (2)

Gelegenheids- en herdenkingsmunten

In zeer veel landen is het momenteel gebruikelijk om gelegenheids- en/of herdenkingsmunten te slaan. Luxemburg volgt zeer duidelijk deze trend. Concreet is het hiermee in 1946 begonnen. Voor wat de circulatieperiode van de Luxemburgse frank betreft, was 1998 het laatste jaar.

Voor een gedetailleerde beschrijving van de onderhavige stukken verwijzen wij uiteraard naar *Prifix Monnaies* van Romain Probst (1).


1. Gelegenheidsmunten


1995	500 francs (Ag)	Luxembourg / Ville Européenne / de la Culture (kz)
		
<i>Luxemburg-Stad Europese cultuurstad</i>		

1997	500 francs (Ag)	PRESIDENCE / DU CONSEIL / DE L'UNION / EUROPEENNE VII • 1997 / XII • 1997 / LUXEMBOURG / 97 (kz)
		
<i>Luxemburg voorzitter van de Raad van de Europese Unie</i>		

2000	500 francs (Ag)	Het devies 'JE MAINTIENDRAI' (vz) 2000 – H (monogram) – HENRI GRAND-DUC DE LUXEMBOURG (kz)
		
<i>Gelegenheidsmunt in 2000, het jaar van de troonsbestijging van de opvolger van groothertog Jan van Luxemburg</i>		


2. Herdenkingsmunten

1946	100, 50 en 20 francs (Ag)	• JANG • DE • – • BLA-NNEN • 26 – VIII - / 1346-1946 (kz)
		
<i>Herdenking van de dood van Jan de Blinde, 600 jaar geleden</i>		
<p>Jan de Blinde (1296-1346), Koning van Bohemen en Graaf van Luxemburg, was steeds een dolend ridder. Soms met, vaak zonder succes. In 1339 werd hij blind ten gevolge van een oogziekte die hij had opgelopen op een van zijn veldtochten tegen de Litouwers. Uiteindelijk sneuvelde hij in de Slag bij Crécy, als bondgenoot van de Fransen.</p> <p>Onder impuls van Jang de Blannen kreeg de stad Luxemburg een nieuwe stadsmuur en verleende hij haar meerdere stadsrechten.</p>		

1963	250 francs (Ag)	CAROLA MAGNA DVCISSA FELICITER REGNANTE – 963-1963 – (buitenste legende) ✠ CIVITAS LVCEMBORGENSIS MILLESIMVM OVANS EXPLET ANNVM (binnenste legende) (vz) LVCILINBVRHVC 250 F (kz)
		
<i>Het 1000-jarig bestaan van Luxemburg-Stad</i>		
<p>Wat kan er beter als hét symbool van de fiere, duizendjarige stad Luxemburg worden gebruikt dan de uitspringende rots de 'Bock', waarop de fortificatie samen met de omgeving is weergegeven!?</p>		

1994	500 francs (Ag)	500 F LOOSS / VIRU BLENKEN / D'FRAIHEETSSONN 1944 - LIBERATIOUN - 1994 (kz)
		
<i>50^{ste} verjaardag van de bevrijding na Wereldoorlog II</i>		
<p>De herinnering aan het einde van een kwalijke periode, vijftig jaar na de bevrijding van het groothertogdom Luxemburg van het nazi-regime. Dat ook Luxemburg hiervoor een zware tol heeft moeten betalen, is geweten. Het Ardennenoffensief, door sommigen ook wel het von Rundstedt-offensief genoemd, betekende de genadeslag voor Hitlers Derde Rijk.</p>		

1994	250 francs (Ag)	1944 / 1994 / BENELUX / 250 F (kz)
		
<i>50^{ste} verjaardag van het bestaan van de BENELUX</i>		
<p>Als voorloper van de EEG, de EG en van wat nu de EU is geworden sloten BElgië, NEderland en LUXemburg het BENELUX-verdrag. Vandaar de afbeelding van de respectieve parlamentsgebouwen en de ringzegels van deze buurlanden.</p>		

1995	100 francs (Ag)	1945 • NATIONS UNIES POUR LA PAIX • 1995 • LUXEMBOURG MEMBRE FONDATEUR • (kz)
		
<i>50^{ste} verjaardag van het stichtend lidmaatschap van de UNO</i>		
<p>“Smeed wapens om tot ploegen!”</p> <p>Waar hebben we dat nog gelezen? In de Bijbel? De heel bijzondere keerzijde van deze munt is ontworpen door Michael Rizzello en toont de tot een knoop omgevormde loop van een revolver.</p> <p>In 1988 is deze bronzen sculptuur door het groothertogdom Luxemburg aan de Verenigde Naties geschonken. De inspiratie voor deze 1 meter hoge sculptuur kwam er naar aanleiding van het ‘Internationaal Jaar van de Vrede’. Ze staat op het plein vlakbij het hoofdkwartier van de Verenigde Naties als aansporing van een van de doelstellingen van de VN, nl. de vrede te bewaren en ze op zijn minst na te streven.</p>		

1998	500 francs (Ag)	ECHTERNACH – 698-1998 (buitenste ring) ✻ SOPIDIEP T ERNACENSIS (binnenste ring) (kz)
		
<i>Het 1300-jarig bestaan van de stad Echternach</i>		
<p>De naam Echternach (ERNACENSIS) wordt geschiedenis, wanneer in november 698 Irmina, abdis van het klooster te Oeren bij Trier, haar eigendom te Echternach aan de Angelsaksische monnik Willibrordus schenkt.</p>		

Muntmetaal en crisisperioden

Zoals in Luxemburgs buurlanden is het muntmetaal dat in oorlogstijd en in crisisperioden is gebruikt niet dát wat muntmeesters nu hét muntmetaal bij uitstek zouden noemen. Zink, ijzer, ... zijn eerder minderwaardige muntmetalen. Maar er is de bezetter die zijn oog op waardevolle metalen heeft laten vallen, een (tijdelijke) schaarste aan 'gewone' muntmetalen ... en dan, ja dan breekt nood wet.

Voor de reeks van 25, 10 en 5 centimes (1915-1916) werd er zink gebruikt. Zoals we bovendien van René Link hebben vernomen, bestond er voor deze reeks niet eens een besluit met een duidelijke beschrijving van de eigenschappen waaraan deze geldstukken moesten voldoen.^(b) Onder Maria-Adelheid werden er in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog ijzeren 10 en 5 centimes in circulatie gebracht. Tijdens de regering van haar zus, Charlotte, verscheen er een volledige reeks van 25, 10 en 5 centimes, eveneens van ijzer.

Munttekens, muntmeestertekens, munthuizen en een uitgifte-instituut

Alweer iets wat voor sommigen een apart onderzoeksterrein is geworden: munt- en muntmeestertekens. Voor wat de Luxemburgse stukken, die in dit artikel aan bod komen, betreft zijn deze tekens eerder zeldzaam. Eigenlijk is het begrip zeldzaam nog een eufemisme, want niettegenstaande deze munten hoofdzakelijk in Brussel en enkele keren in Parijs, Stuttgart en in de Royal Mint van het United Kingdom zijn geslagen, ontbreken munt- en muntmeestertekens bijna overal.

Onder Willem III werd er een reeks van koperen centimes geslagen: 10, 5 en 2½ zijn de nominale waarden. Deze die in Brussel werden vervaardigd dragen een mercuriusstaf en een kort Romeins zwaard. Toch wel gek, in Brussel geproduceerd, maar voorzien van het munt- en muntmeesterteken van Utrecht. Nu ja, de personele unie zal hieraan niet vreemd zijn.



mercuriusstaf



kort Romeins zwaard

Deze die in Parijs zijn geslagen hebben verschillende tekens: een anker en een hand, een anker en een bij. Ook de letter A naast het jaartal verwijst naar het Parijse atelier.



anker



hand



bij

^(b) ...les 3 types de pièces de zinc de 1915-1916 ainsi que la pièce de 50 cts de 1930. Malheureusement, les arrêtés d'introduction des pièces de ces monnaies ne contiennent aucune description des pièces de sorte qu'il n'est pas possible de savoir quelle idée précise a présidé à leur création et surtout pourquoi elles s'écartent de la configuration classique et traditionnelle de nos pièces de monnaie.

Onder zowel Adolf als onder Willem IV zijn alleen nog de exemplaren van 2 ½ centimes voortgebracht. Ook deze dragen een munt- en een muntmeesterteken.

Het bronzen 20 frankstuk (1980-1983) draagt op de keerzijde links van het jaartal een vogel, muntmeesterteken van R. Vogeleer, en rechts ervan het hoofd van Aartsengel Sint-Michiel, het muntteken van de Koninklijke Munt van België (KMB).



vogel



aartsengel Sint-Michiel

Op het enige franktype dat in de prille bewindsperiode van groothertog Hendrik nog verscheen, nl. een zilveren 500 frankstuk, bemerken we op de keerzijde rechts een balans, muntmeesterteken van R. Coenen, die op dat ogenblik aan het hoofd van de KMB staat. Daaronder prijkt weer het hoofd van aartsengel Sint-Michiel.



balans

Aanvullend merken wij op dat vanaf 1986, dus nog tijdens de regering van groot-hertog Jan, op bijna alle munten met de letters IML naar het uitgifte-instituut wordt verwezen.

Ontwerpers en graveurs

Voor deze rubriek kunnen we u best naar andere numismatische literatuur verwijzen. Op de eerste plaats is er natuurlijk de *Prifix Monnaies* van Romain Probst (1), maar een zeer interessant werk is de *Encyclopedie voor munten en bankbiljetten*, waarin u per nominale waarde het (de) slagjaartal(len) en de ontwerper kunt achterhalen. (3) Voor meer persoonlijke informatie over de kunstenaars, weze het een ontwerper of een graveur, kunt u ook in diezelfde encyclopedie terecht. (4) Niettemin zouden wij over de ontwerpers en de graveurs enkele vaststellingen willen doen.

Vermeldenswaard omtrent de ontwerpen en het graveerwerk van een aantal Luxemburgse munten is de vaststelling dat naast de ateliers van de Koninklijke Munt van België, van de Nederlandse Munt en van de Royal Mint van het UK ook een beroep is gedaan op een aantal Belgische ontwerpers en graveurs met naam en faam.

Namen als die van Alexander Everaerts en Armand Bonnetain zullen verzamelaars van Belgische munten van vóór de invoering van de euro wel bekend in de oren klinken.

Zo werden de ontwerpen van Pierre Federspiel (10 en 5 centimes uit 1901 en 5 centimes uit 1908) door de gerenommeerde Belg Alfons Michaux gegraveerd.

Voor de muntontwerpen van Ludwig Habich (1872-1949), hoogleraar aan de Acade-

mie voor Schone Kunsten te Stuttgart, is Roessler, stempelsnijder van de Munt van Stuttgart, steeds de graveur geweest.

Dat voor het ontwerpen van de eerste munten en zeker voor die van de laatste decenia een praktisch alleenrecht aan Luxemburgse kunstenaars is verleend, kan iedereen uit de beschikbare literatuur opmaken.

De laatste tijd werden de medailleurs Julien en Nina Lefèvre, alsook de kunstenares Yvette Gastauer-Claire bij de muntprojecten betrokken.

Planten en hun symboliek

In respectievelijk 1978 en 1995 schreven wij in het Tijdschrift voor Numismatiek (5) en in De Muntklapper (6) in een bijdrage over de ‘Symboliek van de planten op de munten van het Koninkrijk België’ de volgende inleiding: *“Voor een opmerkelijk numismaticus is onze muntslag gekenmerkt door de afbeeldingen van planten of delen ervan, die ontegensprekelijk een symbolische inhoud hebben. Tot op heden is de afbeelding van planten op onze munten gebruikelijk. (...) Wat is hun symbolische inhoud en op welke munten kwamen en komen ze voor?”* Mutatis mutandis zouden wij de inleiding van deze rubriek over de planten op Luxemburgse munten en hun symboliek niet anders kunnen schrijven. Bovendien geldt de aangehaalde bespreking van de symboliek van de afgebeelde planten op Belgische munten ook hier nog.


1. Eik

“De eik is van oudsher het zinnebeeld van kracht en duurzaamheid gebleven. Vanzelfsprekend worden deze kenmerken graag aan een regerend vorst, een koningshuis en een land toegeschreven.


Deze eigenschappen worden op onze munten gesymboliseerd door een lauwerkrans van eikenbladeren, door een eikenkrans, door samengebonden eikentakken, een eikentak (afzonderlijk of met een klimop- of lauriertak samengebonden of in elkaar gestrengeld) en een enkel eikenblad.” (5) en (6)

Met uitzondering van de woorden ‘of met een klimop-’ is de aangehaalde passage op onderstaande gevallen toepasselijk.


1.1 Krans van eik (rechts) en laurier (links)

 <p><i>2½ centimes 1908</i></p>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Willem III	10 centimes	Cu	Kz
		5 centimes	Cu	Kz
		2½ centimes	Cu	Kz
	Adolf	2½ centimes	Cu	Kz
Willem IV	2½ centimes	Cu	Kz	


1.2 Eikenkrans

 <i>10 centimes 1901</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Adolf	10 centimes	Cu/Ni	Kz
		5 centimes	Cu/Ni	Kz
	Willem IV	5 centimes	Cu/Ni	Kz
	Maria-Adelheid	10 centimes	Fe	Kz
		5 centimes	Fe	Kz
	Charlotte	25 centimes	Fe	Kz
		10 centimes	Fe	Kz
5 centimes		Fe	Kz	

1.3 Eikentak(ken)

 <i>5 francs 1981</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Maria-Adelheid	25 centimes	Zn	Kz
		10 centimes	Zn	Kz
		5 centimes	Zn	Kz
	Charlotte	25 centimes	Cu/Ni	Kz
			Cu	Kz
			maillechort	Kz
			Al	Kz
	Jan	25 centimes	Al	Kz
		5 francs	Cu/Ni	Kz
muntblons			Kz	
20 francs		muntblons	Kz	

1.4 Eikenbladeren

 <i>10 francs 1971</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Jan	10 francs	Ni	Kz


2. Laurier

“Veel voorkomend daarentegen zijn de afbeeldingen van de laurierplant. Reeds sinds de Oudheid is de laurierkrans een ereteken voor de overwinnaars. We herinneren ons nog de voorstellingen van de bekroonde atleten in het Griekse Olympia. Is er een mooiere symbolische voorstelling dan een laurierplant voor een koning, een dynastie of een natie die alle moeilijkheden ‘overwinnen’, die uiteindelijk toch zullen ‘zegevieren’?” (5) en (6)


2.1 Krans van laurier en eik

Idem als ‘Krans van eik en laurier’


2.2 Laurierkrans bestaande uit twee lauriertakken

 <i>10 centimes 1924</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Charlotte	10 centimes	Cu/Ni	Kz
		5 centimes	Cu/Ni	Kz

2.3 Lauriertak (rechts) en korenaar

 <i>10 centimes 1930</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Charlotte	10 centimes	Cu	Kz
		5 centimes	Cu	Kz

2.4 Laurierguirlande


 <i>1 franc 1986</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Jan	1 franc	Cu/Ni	Kz

3. Rozentakken

De roos! Het zinnebeeld voor de schoonheid, de vergankelijkheid, de liefde en de stilzwijgendheid. Uiterlijke schoonheid? Alhoewel de bloem op zich zeer mooi is, kan ze hier naar de innerlijke schoonheid van de soeverein verwijzen. En beslist niet alleen naar deze eigenschap, maar ook de liefde van de vorst/vorstin voor zijn/haar volk, voor zijn/haar land wordt met het afbeelden van de roos benadrukt.

Dat tijdens het bewind van groothertogin Charlotte, en zeker bij haar, dit symbool op de Luxemburgse munten verscheen, mag niemand verwonderen.


We treffen de roos aan in de vorm van twee in elkaar gestrengelde rozentakken en op het 5 francstuk van 1949 siert zowel links als rechts een rozentak de nominale waarde.

 <i>1 franc 1952</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Charlotte	2 franc	Ni	Vz
		1 franc	Ni	Vz
		5 francs	Cu/Ni	Kz
1 francs		Cu/Ni	Kz	

4. Koreenaar

“Steeds heeft de mens getracht om onvruchtbare gebieden voor landbouw geschikt te maken. Woestijnen werden akkers. Nochtans is niet alles van een leien dakje gelopen. De grillen van de natuur staken geregeld stokken in de wielen, verijdelden de plannen van de mens. Waar de mens tekort schoot, werd een beroep gedaan op bovennatuurlijke krachten. De primitieve volkeren hebben steeds goden en godinnen van de vruchtbaarheid gekend. Het hoofd van Ceres, godin van de vruchtbaarheid uit de Romeinse mythologie, is met korenaren omkranst. Een volle koreenaar is onafscheidelijk verbonden met het begrip vruchtbaarheid. (...)” (5) en (6)

4.1 Koreenaar links en rechts van de nominale waarde

 <i>50 centimes 1930</i>	vorst	nominale waarde	muntmetaal	muntzijde
	Charlotte	50 centimes	Ni	Kz

4.2 Koreenaar met lauriertak

Idem als ‘Lauriertak met koreenaar’

Stijlen

Van de hier beschreven muntslag mogen we redelijkerwijs stellen dat zowel de beeldenaars als de afbeeldingen op de keerzijden bijna allemaal zeer klassiek zijn. Dat was in die periode in het buitenland meestal zo én dat was in Luxemburg al evenzeer zo. Nochtans stellen we al meerdere jaren vast dat ontwerpers (graveurs) meer en meer de klassieke stijl verlaten om wat meer te stileren, vaak gewoonweg te experimenteren. Net zoals andere beeldende kunstenaars dat doen.

Hieronder worden enkele voorbeelden van een ‘afwijkende’ stijl getoond. Alhoewel dat woord afwijken zeker niet pejoratief is bedoeld. Eigenlijk is het kunst!



Gestileerd monogram van groothertogin Charlotte. 1 frang 1939 vz

Kunstenaar-graveur: Armand Bonnetain



Gestileerde kroon op de keerzijde van het bronzen 20 frankstuk 1980-1983

Kunstenaars: Julien en Nina Lefèvre



Gestileerde en in drie delen gesegmenteerde beeldenaar van groothertog Jan.

Op de zilveren 500 frankstukken 1995, 1997 en 1998.

Kunstenares: Yvette Gastauer-Claire

Op het stuk van 1995 zijn zowel het omschrift als de tekst op de keerzijde gestileerd weergegeven.

Opvallend is de gelijkenis met de segmentering op de 5 (1986-1993) en 50 frankstukken (1987-1993) die in België met de afbeelding van koning Boudewijn zijn geslagen.



Ook de beeldenaar van het laatste geldstuk uit de frankperiode is gestileerd.

500 francs (Ag) 2000

Kunstenares: Yvette Gastauer-Claire

Taalgebruik

In 1984 schreven wij over het taalgebruik op munten van het koninkrijk België het volgende: *“Wat valt er nu in godsnaam over het taalgebruik op munten van het Koninkrijk België te vertellen? Wanneer men zich bij een vluchtig onderzoek beperkt tot de vaststelling dat er muntstukken met Nederlandstalige en Franstalige legende in omloop zijn, schijnt dit een aannemelijke vraag te zijn. In verband met dit thema verdienen echter heel wat aspecten onze aandacht.”* (7)

Wel, toen hebben wij nooit vermoed, dat onder meer diezelfde interesse voor het taalgebruik op munten van het groothertogdom Luxemburg ooit tot het schrijven van dit artikel zou hebben geleid.

We voelen ons een geluksvogel, omdat we van de heer René Link zijn bijdrage over *“Les langues sur les signes monétaires luxembourgeois”* ontvingen. (8)

Bij het verder uitschrijven van deze rubriek zullen we dan ook rijkelijk van zijn informatie gebruikmaken, er vaak naar verwijzen. Maar, uiteraard moet het geheel toch nog echt een eigen benadering, een persoonlijke studie blijven, zoals wij in het ‘woord vooraf’ schreven.

Blijkbaar is het officieel taalgebruik in het groothertogdom Luxemburg pas met de wet van 24 februari 1984 geregeld: *“Au Luxembourg, le problème des langues est d’une trempe tout à fait différente. Divers textes anciens du siècle dernier (de 1830, 1832 et 1834) s’occupent bien de la question de l’usage des langues, mais un véritable régime des langues adapté aux besoins du 20^e siècle ne fut introduit qu’avec la loi du 24 février 1984.”* (8)

Werd het taalgebruik op munten met deze wet hiermee ook geregeld? Blijkbaar werd er hierover niets gespecificeerd: *“Article 3: “En matière administrative, contentieuse ou non contentieuse, et en matière judiciaire, il peut être fait usage des langues française, allemande ou luxembourgeoise, sans préjudice des dispositions spéciales concernant certaines matières.” Comme il n’y a pas de disposition spéciale pour l’emploi des langues sur nos signes monétaires et à moins d’avoir le courage de ranger ces signes dans la catégorie de la “matière administrative non contentieuse”, il faut donc constater qu’il n’y a pas de règle légale relative à l’emploi des langues sur nos signes monétaires.”* (8)

Ondertussen is genoegzaam bekend dat in het raam van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd het gebruik van het Nederlands op munten in België wel een rol heeft gespeeld. Bij koninklijk besluit van 29-03-1886 werd het Nederlands op muntstukken er ingevoerd.

In tegenstelling tot deze Belgische situatie heeft het gebruik van de erkende landstalen in het groothertogdom nooit tot echt scherpe confrontaties geleid. Deze drie talen blijken immers steeds gebruikt te zijn, zoals in het artikel 3, dat in de vorige alinea werd aangehaald, omschreven.

René Link hierover: *“Non, nous allons constater que ces langues sont de toute façon depuis toujours (c.-à-d. depuis 1854) les trois langues mentionnées dans l’article 3 de la loi de 1984 (sauf pour une pièce de monnaie qui ne porte aucune de ces langues parce qu’elle est entièrement en latin).”* (8)

Met dit muntstuk met volledig Latijnse tekst verwijst René Link naar het zilveren herdenkingsstuk ter waarde van 250 francs, dat in 1963 naar aanleiding van het 1000-jarig bestaan van Luxemburg-Stad werd geslagen. Zie hiervoor naar de tekst en de afbeelding blz. 76.

Wat verder zullen we over het Latijn uitweiden, daar René Link een classificatie maakt i.v.m. de gebruikte talen: het Frans, het Luxemburgs, de tweetalige munten en het Latijn.

1. Munten met Franse opschriften

“De 1854 à 1939, toutes les monnaies luxembourgeoises sans exception portaient un texte en français: “Grand-Duché de Luxembourg” sur les pièces avec l’écusson grand-ducal et “Grand-Duc (Grande-Duchesse) de Luxembourg” procédé du nom du souverain si son portrait est gravé sur l’avers. Le mot “centimes” est mis soit en toutes lettres, soit en abrégé (ces, cts ou cmes), le mot “franc(s)” est toujours abrégé (F ou Fr). Cette longue tradition des pièces “françaises”, rompue en 1939, est reprise après la Deuxième Guerre mondiale pour quelques émissions seulement (5 F de 1962 et 100 F de 1963) ainsi que pour toutes les pièces du règne du Grand-Duc Jean émises entre 1964 en 1988.” (8)

Na de publicatiedatum van René Links vermelde artikel zijn er onder de groothertogen Jan en Hendrik nog een aantal munten met uitsluitend Franstalige om- en opschriften in omloop gebracht. Het betreft hier: 250 F (1994), 100 F (1995), 500 F (1995, 1997 en 2000).

2. Munten in het Luxemburgs

“Les monnaies en langue luxembourgeoise. En 1939, sans doute à l’occasion des festivités du centenaire de l’indépendance du Luxembourg, fut mise en circulation la première pièce en langue luxembourgeoise: 2 mots inaugurèrent cette nouvelle série des pièces “luxembourgeoises”: “LETZEBURG” et “Frang” qui se poursuit après la Deuxième Guerre mondiale avec nombreuses pièces jusqu’en 1964 avec quelques petites exceptions.” (8)

Bekijk nog eens het 100, 50 en 20 frankstuk uit 1946 op blz. 75 en ook de herdenkingsmunt n.a.v. de bevrijding op blz. 76.

3. Tweetalige munten

“Ce sont principalement les monnaies émises par l’IML et circulant actuellement. L’effigie du souverain sur l’avers de la pièce est entourée de l’inscription “Jean, Grand-Duc de Luxembourg” et le revers porte en dessous de la valeur faciale l’inscription semi-circulaire “LËTZEBUERG”, l’orthographe a donc changé par rapport aux premières apparitions du nom du pays en langue nationale (“LETZEBURG” et “LËTZEBUERG”). Il y avait cependant déjà en 1949 une première monnaie bilingue quand une pièce de 5 F mentionnait “Charlotte, Grande-Duchesse de Luxembourg” sur l’avers et “5 Frang” sur le revers.” (8)

“Et circulant actuellement ...” René Link bedoelt er het jaartal 1993 mee. Ondertussen zijn er nochtans nieuwe stukken uitgegeven, die tweetalig zijn. Welke dan wel? Twee herdenkingsmunten die in de betreffende rubriek blz.76 en 78 zijn vernoemd.

- 500 F (1994) – tweetalig: Frans-Letzeburgs – *50^{ste} verjaardag van de bevrijding na Wereldoorlog II*
- 500 F (1998) – tweetalig: Frans-Latijn – *Het 1300-jarig bestaan van de stad Echternach*

4. Latijn

CAROLA MAGNA DVCISSA FELICITER REGNANTE – 963-1963 – (buitenste legende)

✠ CIVITAS LVCEMBORGENSIS MILLESIMVM OVANS EXPLET ANNVM (binnenste legende) (vz)

“Une monnaie en latin. Sur cette monnaie commémorative émise en 1963 à l’occasion du millénaire de la ville de Luxembourg, l’emploi du latin classique ajoute certainement à la solennité de cette pièce qui indique comme pays émetteur “LVCILIN-BVRHVG” en belles lettres d’écriture romane.” (8)

Bekijk deze herdenkingsmunt in de betreffende rubriek blz.76.

5. Meer dan frang, Letzeburg of Lëtzebuerg

In het hoofdstuk over het taalgebruik werd er al verwezen naar het gebruik van enkele woorden in het Luxemburgs: frang, Letzeburg en Lëtzebuerg. Toch is deze taal op enkele munten wat meer uitgesproken aanwezig.

- 100 F, 50 F en 20 F (1946)
 - PRENZ • JEAN • VU • LETZEBURG (Prins Jan van Luxemburg)
- 500 F (1994)
 - LOOSS VIRU BLENKEN D’FRAIHEETSSONN (Laat voor ons de vrijheidszon schitteren)
 - 1944 – LIBERATIOUN – 1994 (1944 – bevrijding – 1994)

6. Deviezen

Op de al eerder aan bod gekomen munten van 100 F, 50 F en 20 F uit 1946 bemen wij bij het nauwkeuriger bekijken van de keerzijde van deze waarden links achter Jan de Blinde te paard een banderol. Eigenaardig genoeg staat het devies van deze ‘dolende’ ridder, nl. ‘Ich dien’, er in het Latijn op: Serviam.



Nog wat verwonderlijker wordt het, wanneer we vaststellen dat op de momenteel gangbare 2 pencestukken van het United Kingdom, op 'the badge of The Prince of Wales', meer bepaald op het lint links en rechts onder de kroon met de opstaande veren het devies van Jan de Blinde staat. Niet in het Engels 'I serve', maar in het Luxemburgs 'ICH DIEN'. Het gebruik van dit devies in de koninklijke heraldiek gaat terug naar de tijd van Edward Prince of Wales (the Black Prince) in de 14^{de} eeuw.

Experten in de heraldiek geloven dat de veren wel eens zouden kunnen gebruikt geweest zijn door de familie van Edwards moeder, Philippa van Henegouwen. Het motto 'Ich Dien' echter maakte deel uit van het wapen van de koning van Bohemen; Jan de Blinde dus.

Dat de band tussen het groothertogdom en Nederland langer heeft standgehouden dan tot aan het einde van de personele unie in 1890 wordt gestaafd door het devies 'JE MAINTIENDRAI' dat op de voorzijde van de 500 F uit 2000 is te lezen. 'Je maintiendrai' ... Oorspronkelijk zou Prins Willem van Oranje dit devies hebben aangepast door 'Je maintiendrai Chalons' door 'Je maintiendrai Nassau' te vervangen. Werd het dan voor groothertog Hendrik 'Je maintiendrai ... Luxembourg, Lëtzebuerg'? Of is het toch bij ... Nassau gebleven, omdat in 1987 Nassau de officiële naam van de Luxemburgse dynastie is geworden?

BIBLIOGRAFIE EN VERWIJZINGEN

- (1) Romain PROBST, *Prifix Monnaies – Catalogue illustré des monnaies luxembourgeoises (1026-2001), monnaies luxembourgeoises valeur en EURO (2002-), essais et épreuves monétaires luxembourgeois (1026-1980), médailles en or (1953-2002)*, Edité par La Banque du Timbre et Romain Probst, Luxembourg 2003.
- (2) René LINK, *Etudes – Les signes monétaires luxembourgeois – Die Luxemburgischen Geldwertzeichen. Symboles monarchiques ou dynastiques sur nos signes monétaires – Les pièces métalliques*, pag. 65-67, Institut Monétaire Luxembourgeois, numéro 2, août 1991.
- (3) *Encyclopedie van munten en bankbiljetten*
 © Samson Uitgeverij bv. Alphen aan den Rijn 1986
 © Bohn Stafleu Van Loghum. Houten 1990
 Bijlagen: ontwerpers, Institut Monétaire Luxembourgeois (IML), munten pg. 22-25.
- (4) *Encyclopedie van munten en bankbiljetten*
 © Samson Uitgeverij bv. Alphen aan den Rijn 1986
 © Bohn Stafleu Van Loghum. Houten 1990
 Bijlagen: ontwerpers, alfabetische lijst van ontwerpers: pag. 35 en volgende.
- (5) Joris FREDERICKX, *Symboliek van de planten op de munten van het Koninkrijk België*. EGMP, Tijdschrift voor Numismatiek vol. XXVIII, Tweemaandelijks tijdschrift nr. 2, 1978, pag. 37-44).
- (6) Joris FREDERICKX, *Symboliek van de planten op de munten van het Koninkrijk België*. EGMP, De Muntklapper 7, 1995, pag. 09-12.
- (7) Joris FREDERICKX, *Het taalgebruik op munten van het Koninkrijk België*, EGMP, jaarboek 1984, pag. 67-75.
- (8) René LINK, *Les langues sur les signes monétaires luxembourgeois*, Tageblatt, Finanzbeilage, Mittwoch 31 März 1993, pag. 18.